

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht

Administratie: H. J. H. Knoester, p/a Drift 27, Utrecht

Secr. der ver.: Ir. C. L. Temminck Groll, Hoofdstraat 43, Driebergen

Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

VIJF EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 3 / MAART 1962

HISTORISCHE VERDEDIGINGSWERKEN BIJ VEENENDAAL

Wie per trein van Utrecht naar Arnhem reist, ziet voorbij Maarsbergen het donker der bossen op de utrechtse heuvelrug plaatsmaken voor het groene tapijt van de Gelderse Vallei, die als een imposante wig zich tussen de stichtse en gelderse heuvelen wringt, velden in een mozaïek van groen in vele nuances.

In zijn van heimwee en geluksverlangen vervulde boek Zuid-Zuidwest karakteriseerde de Surinamer Albert Helman de weelderige plantengroei van zijn geboorteland met de woorden: „Waar zelfs een condor verwonderd is over zóveel groen” Het klinkt wellicht wat overdreven met een variant hierop de schoonheid van de Gelderse Vallei te kenschetsen met: „Waar zelfs een buizerd verwonderd is over zóveel groen” Maar iedere Valleikenner en -minnaar zal het beamen.

Voorbij Maarsbergen welft de bodem zich aan beide zijden omhoog: de spoorweginsnijding door de Emmikhuizerberg. Even verder krijgt het landschap een eigenaardig karakter: wij passeren grachten van een voormalige linie, vervolgens een batterij. Een hoog weelderig begroeid dijkje komt op de spoorweg toe, die spoedig dwars door een voormalig groot fort voert, het fort aan de Buurtsteeg, thans Klompersteeg geheten.

„Santhuvels” noemt de vermaarde graveur-cartograaf Nicolaes van Geelkercken, geboortig in Scherpenzeel, op zijn kaart uit 1655 ¹⁾ de plaats van dit fort. Zandheuvels, geen sterkte of iets van dien aard. Wel had men reeds tientallen jaren tevoren er aan gedacht die heuvels als sterkte op te nemen in een linie, zelfs al in de tachtiger jaren van de 16de eeuw. ²⁾ In onze bijdrage aan het jaarboekje van Oud-Utrecht 1958 „Foulen ende overlasten van den krijchsvolck 1586-1588”

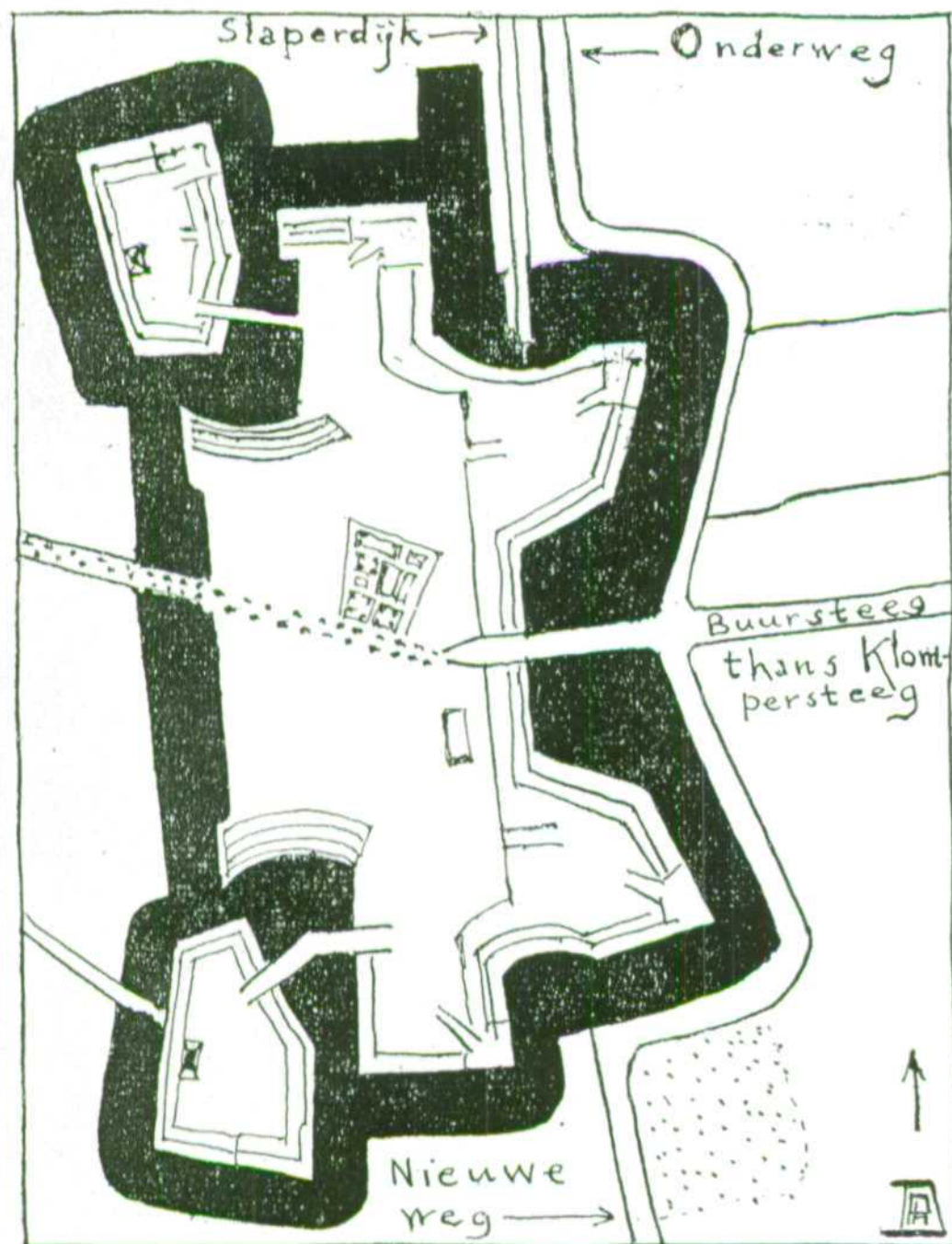
¹⁾ R. A. Arnhem, Algemene Verzameling no. 202, gereproduceerd in Maandblad Oud-Utrecht, maart 1955.

²⁾ Atlas van hist. vestingwerken in Nederland, deel III 1961. Uitg. Stichting Menno van Coehoorn, aan welk werk ik krijgsgeschiedkundige gegevens voornamelijk ontleende.

en in artikelen in het blad „De Vallei” onder de titel „Alarm in de venen” hebben wij „de sobere ende miserable” toestand geschetst waarin vooral Oost-Utrecht omstreeks 1585-1590 verkeerde.

Van de Achterhoek uit belaagden de Spanjaarden de Veluwe, Utrecht en Holland. Telkens ondernamen zij „raids” plunderend, dodend en brandschattend, vooral na het verraad van Stanley, die Deventer, en York, die de schansen voor Zutphen aan de vijand over-

Het fort aan de Buur- of Klompersteeg (De Batterij) in 1786. De met bomen omzoomde weg in het verlengde van de Buursteeg voert naar De Schalm. Bij vergelijking met de huidige toestand blijkt dat de westelijke helft met beide flanken en redoutes het best bewaard bleef. Het gedeelte langs de Nieuwe weg is het meest gehavend.

gaf, waardoor de Spanjaarden dorpelingen en vee zelfs tot onder de wallen van Utrecht, ³⁾ durfden wegslepen!

Om een bezetting van Midden- en West-Nederland te beletten, zon men op mogelijkheden om de moerassige Gelderse Vallei in een verdedigingslinie op te nemen. Van Rhenen naar Amersfoort zou een wal gelegd worden met vier schansen. Het was in de tijd dat de italiaanse vestingbouw met zware bekleedingsmuren plaatsmaakte voor het oud-nederlandse stelsel met aarden wallen, geheel berekend op ligging in laag terrein. ⁴⁾ Door de toenmalige artillerie waren deze wallen nauwelijks te vernielen in tegenstelling tot muren, die bij instorting tevens de gracht dempten. De geschoten kogels smoorden in de wal zonder dat deze zijn weerstandsvermogen verloor. ⁵⁾ Van de vier schansen kwam alleen die te Woudenberg gereed.

³⁾ J. Presser e.a. De tachtigjarige oorlog 1948³, blz. 82.

⁴⁾ Atlas a.w. Algemene inleiding, blz. 2.

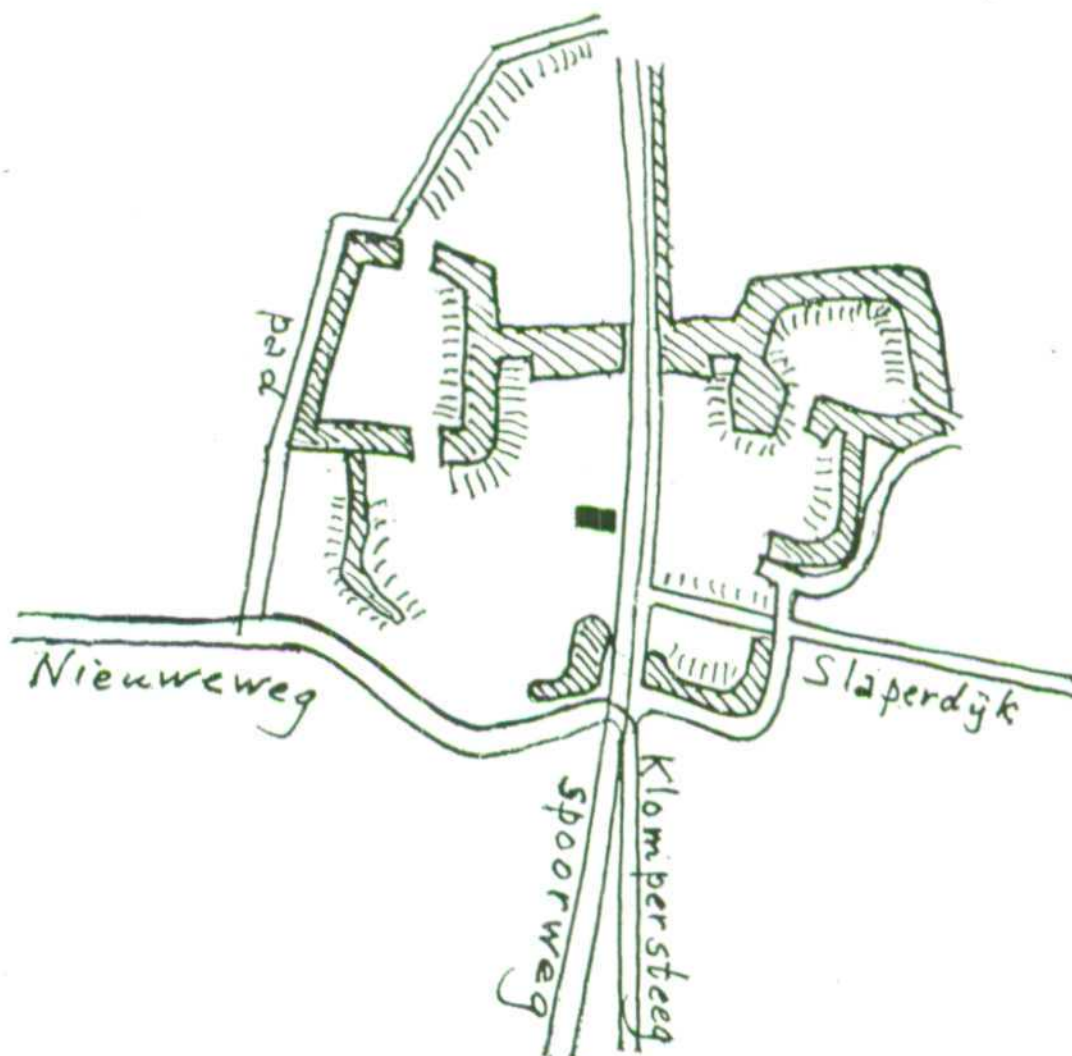
⁵⁾ Ibidem. Ook J. W. Wijn, Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits, Utrecht 1934.

In 1629 ontstond dezelfde situatie: spaans-duitse troepen aan de IJssel, Midden-Nederland en Holland bedreigd. Ook toen weer plannen tot het doen maken van een „lantweer tot stuytinge van de vijant in cas sij die IJssele quame te passeren.” 6)

In een brief 7) van die strekking d.d. 18 juli 1629, die gedeputeerde staten van Utrecht aan Ernst Casimir, een der bevelhebbers van het staatse leger, schreven, komt een beschrijving van de Vallei voor, die ons een voorstelling helpt vormen van de toestand destijds. Aan de Grebbe, begint de brief, was een aanvang gemaakt met verdedigingswerken om de doorgang daar af te grendelen. Gedeputeerden vragen krijgsvolk om de werklieden te beschermen.

Van de Grebbedijk tot aan het huis Harselo vond men „meest leege drassige hoylanden” en van daar tot Veenendaal „leege in accessible (ontoegankelijke) uitgegraven ende gebroocken Veenlanden.” Alleen bij de Emmikhuizerberg verleende een harde weg toegang naar het westen.

Daar moest een fort komen „ende die Emmickhuyserberch die daerover commandeert gerebrancheert” d.w.z. in de berg moest een schans gegraven worden, want van die hoogte kon men de weg be-

Fort aan de Buursteeg, huidige toestand

strijken. Daarna volgden de Ginkelse Venen, ook uitgegraven en ontoegankelijk, behalve langs twee of drie wegen van Scherpenzeel en Emmikhuizen komend, binnen te dringen. Van Ginkel langs Woudenberg om Amersfoort heen naar de Eem, drie à vier uur gaans, moesten sterke schansen gebouwd worden.

Langs de Eem lag ten dele een kade, die tot schans kon dienen.

6) J. P. de Bordes, De verdediging van Nederland in 1629, Utrecht 1856, blz. 103.

7) Ibidem.

Waar de kade ontbrak, moest een borstwering komen, een „parapet”, evenals in de hooilanden van Eemland.

In zijn geheel dus een barrière van de Grebbe tot aan de Zuiderzee, strategisch berekend op de vestingoorlog die kenmerkend was voor die tijd. In het vlakke veld werd zo goed als niet gevochten. Nuchter constateert dr. J. W. Wijn, dat na Nieuwpoort in de tachtigjarige oorlog geen veldslag meer geleverd is! ⁸⁾

Van het mooie plan kwam in 1629 weinig terecht. Alleen het werk aan de Rode Haan kwam tot stand en de Woudenbergse Schans werd hersteld. In de omgeving van Veenendaal werkte een compagnie van driehonderd man. Op het bericht dat de vijand naderde namen de boeren en arbeiders, afkomstig van de streek ten oosten en ten westen van de Vecht gelegen, de vlucht. Hun voorbeeld werd door de bezetting van de schans te Woudenberg gevolgd, waardoor de vijand achter de linie kon komen.

In het rampjaar 1673 werd nogmaals een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheid van een Valleilinie, maar de besprekingen liepen toen vast. ⁹⁾

Toch bleef de Vallei de opmerkzaamheid der krijgskundigen trekken, vooral in de 18de eeuw. De beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn maakte in 1701 een plan tot inundatie.

In 1731 onderzochten de „contrarolleur” der hollandse fortificatiën Vink en de ingenieur Prevost de Vallei en brachten toen een rapport uit met als gevolg, dat de geometer Bernard J. de Roy de Vallei in kaart bracht — het venendaalse oud-archief en het rijksarchief te Utrecht bezitten Vallei-kaarten van hem — en gedetailleerde voorstellen deed tot het aanleggen van een linie. Ten derden male! In 1741-1743 werden verschillende van zijn projecten uitgevoerd o.a. de liniewal en drie stenen redoutes, alzijdig van wallen omgeven wachthuizen. Eén ervan kwam bij de Rode Haan te staan.

In de jaren 1785-'86 volgden vele werken: de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe, de Rijnbatterij, het nieuwe werk aan de Rode Haan met een borstwering aan de overzijde van de Grift, de batterij op de Schalmdijk, de Daatselaar, de Engelaar, de werken bij Spakenburg en het reeds genoemde fort aan de Buursteeg, in Veenendaal populair „De Batterijen” genoemd.

In 1799 kwamen de linie van de Juffrouwenwijk, de voorpost aan de Roffelaar en de Aschat, het werk aan de Glashut, de voorpost aan de Coelhorst en het werk bij Krachtwijk tot stand, de laatste drie aan de Eem.

Van de verdedigingswerken in deze omgeving zijn de batterij op de Schalmdijk en de linie van de Juffrouwenwijk het best bewaard. Genoemde batterij is een eenvoudig rechthoekig werk. Naar de linie van de Juffrouwenwijk voert een zeer schilderachtig dijkje, ongeveer parallel lopend met de spoorweg, zich bij een oude meidoorn om-

⁸⁾ J. W. Wijn a.w. Dezelfde in E.N.S.I.E. IX blz. 459.

⁹⁾ J. W. v. Sijpesteijn en J. P. de Bordes, De verdediging van Nederland in 1672-'73, 's-Gravenhage 1850.

buigend naar de onbewaakte overweg. Daar ongeveer begint de linie, die schuin naar de Emmikhuizerlaan voert. Het er heen leidende dijkje met zijn mooie begroeiing, die hier en daar het pad als berceau met loof overdekt, biedt fraaie vergezichten over de weilanden op Veenendaal, naar het noorden over de akkers op de indrukwekkende boomgroepen van het bos bij kasteel Renswoude. Het werk aan de Daatselaar nabij de samenkomst van Slaperdijk en Grasperkade is iets minder goed bewaard en werd later een gesloten fort met aan de voorzijde bastions, hoekig uitspringende wallen.

Uniek monument bedreigd

Met het doel de toegang tot de Slaperdijk en de Emmikhuizerberg te kunnen verdedigen, werd het fort aan de Buur- of Klompersteeg aangelegd op een plaats waar, zoals wij zagen, zandheuvels lagen. Op een kaart uit 1660¹⁰⁾ vonden wij enige namen in die omgeving, wijzend op heuvelachtig terrein: de Groote en de Cleyne Haer, de Groote en de Cleyne Wolffshaer en Wagtendonck. Een „haer” was een met heide of struiken begroeide rugvormige hoogte, een „donck” een kleine verhevenheid in het terrein.¹¹⁾

Wij kunnen dus veilig aannemen, dat de heuvels niet door mensenhand opgeworpen werden, maar natuurlijke hoogten waren, in 1786 vergraven tot fort.

Dit fort was een sterkte met bastions, aan de westzijde open en daar beschermd door twee teruggetrokken flanken. Links en rechts lag een redoute.

Het fort is verwaarloosd, zodat de structuur niet meer duidelijk spreekt. Het valt vooral te betreuren dat de spoorweg er dwars doorheen gelegd werd. De ingenieurs van de oude Rijnspoorweg waren oerzakelijke lieden, die zwoeren bij de stelling dat de kortste verbinding van twee punten een rechte lijn is, al ging die dan dwars door de Emmikhuizerberg en De Batterijen!

De geschiedenis overziende pleit alles er voor het fort in zijn oorspronkelijke vorm te herstellen als een monument van krijgsgeschiedkundige aard. Dan is het tevens gered als floristisch en fauna-rijk gebied. Want er zijn kapers op de kust. Er is een plan gepubliceerd het noordelijk deel te bestemmen voor . . . recreatieoord met zwemen en zonnebad, kampeer- en caravanterrein, hotel enzovoort, het zogenaamde plan-Wassink. Bij uitvoering ervan zal het karakter van verdedigingswerk teloorgaan en de bekoorlijkheid van dit dorado, natuurschoon, planten en dieren in een sfeer van rust en stilte verdwijnen.

Laat men recreatieterreinen elders inrichten, niet ten koste van unieke en onvervangbare monumenten van cultuur en natuurschoon.

Werden in 1953 de inspectie der domeinen, de stichting Menno van Coehoorn, de genie, het Staatsbosbeheer en het Utrechts Land-

¹⁰⁾ R.A. Utrecht G 146.

¹¹⁾ M. Schönfeld †, *Veldnamen in Nederland*, Amsterdam 1950, blz. 40 en 31-32.
H. J. Moerman †, *Nederlandse Plaatsnamen*, Leiden 1956, i.v. haar en donk.

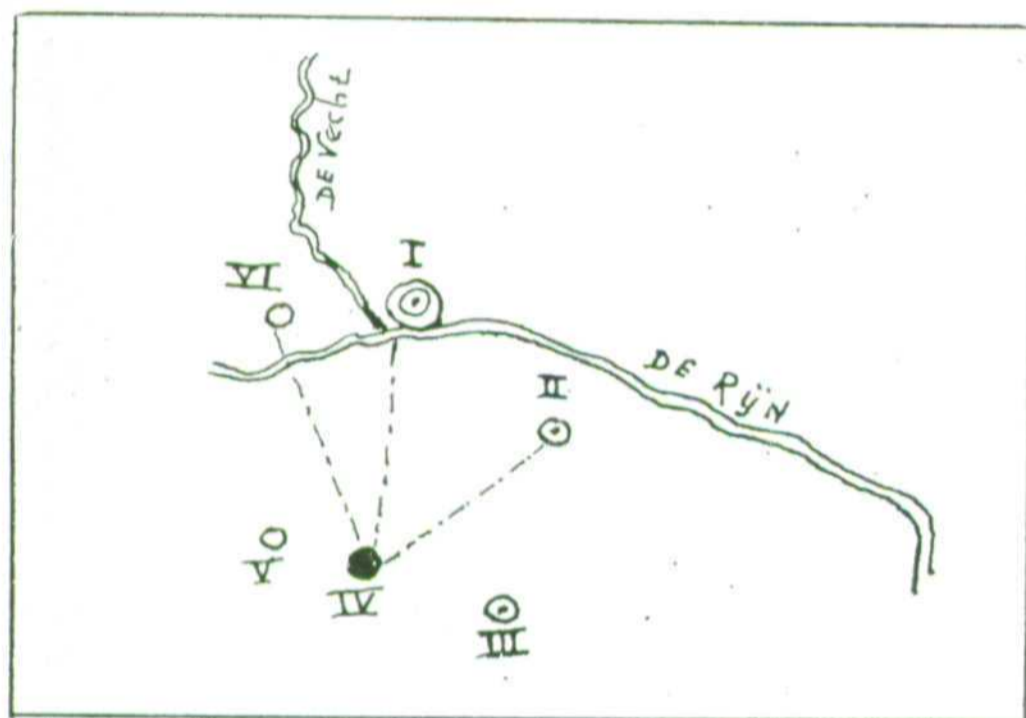
schap het niet eens de in 1926 en 1951 opgeheven verdedigingswerken als zodanige monumenten zoveel mogelijk te behouden? Spaar de weinige nog resterende monumenten!

D. PHILIPS

DE ROMEINSE NEDERZETTING ONDER JUTPHAAS

Ter staving van de verschenen berichten, dat onder Jutphaas een nederzetting van de Romeinen moet zijn geweest, kunnen we vaststellen, dat de geschiedkundige geschriften ons daarover niet in het onzekere laten.

De plaats, waar de archeologische vondsten uit de romeinse tijd zijn gedaan, behoorde tot het gebied „Eiland der Bataven”.

Schematische voorstelling waarin de stippellijnen de vindplaatsen aangeven van archeologische vondsten uit de romeinse tijd.

I Trajectum (Utrecht) II Wiltenburg (onder Vechten) III Haltna (Houten) IV Plaats archeologische vondsten V Judefaas (Jutphaas) VI De Marne (De Meern).

Niet ver van de vindplaats was gelegen Utrecht of Trajectum. Dit oude Trajectum was volgens de kaart van ons land ten tijde der Batavieren gelegen nabij de machtige stromen de Rijn en de Vecht. Op de belangrijkste punten, waar die stromen elkander kruisten, lieten de romeinse veldheren hun legerplaatsen (stativa, castra) aanleggen, welke als steun- en uitgangspunten voor verdere veroveringen en tevens ter bescherming der grenslanden van het romeinse gebied tegen de invallen der Germanen moesten dienen. Die verschillende romeinse versterkingen aan de Rijn werden voorts door hoog aangelegde en alzo tegen overstromingen beveiligde krijgswegen (aggeres) met elkander in rechtstreekse verbinding gebracht. Tussen de hoofdvestingen aan die militaire wegen of heerbanen verrezen tenten tot gerief van de op mars zijnde troepen en de in staatsdienst reizende personen ook nog een aantal vaste rustplaatsen of magazijnen (mansiones) en rijksherbergen of keizerlijke posterijen (mutationes), waarvan tevens een goed deel omstreeks het midden der derde eeuw tegen de aanhoudende aanvallen der Franken met vestingwerken werd versterkt.